

यवतमाळ जिल्ह्यातील तूर पिकाचे बदलते स्वरूप : एक भौगोलिक अध्ययन

डॉ. ज्योत्सना एम. शिवणकर भूगोल विभाग प्रमुख यशवंतराव चव्हाण (के.एम.सी.) महाविद्यालय, कोल्हापूर
मोबाईल क्रमांक – ९०९६२२८६०७, ईमेल - jyotsanamshivankar@gmail.com

सारांश

जसे सोयाबीन हे खरीप हंगामातील महत्त्वाचे पीक आहे, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र राज्यही तुरीच्या उत्पादनात महत्त्वाची भूमिका बजावते. उत्पादनातून आर्थिक फायद्याबरोबरच तूर डाळ हे विविध मार्गांनीही महत्त्वाचे आहे. त्यात कार्बोहायड्रेट्स, लोह, कॅल्शियम असते आणि पचन सुधारते, म्हणून ते रुग्णांना देखील दिले जाते.

या डाळीचा वापर दैनंदिन जीवनात इतर डाळीपेक्षा जास्त केला जातो. याशिवाय ही डाळी भाजीसाठीही वापरली जाते. तसेच तुरीच्या झाडाचा उपयोग स्टेम इंधन, झोपड्या आणि टोपल्या तयार करण्यासाठी केला जातो. राज्यात १० लाख हेक्टरपेक्षा जास्त क्षेत्रावर तूर लागवड केली जाते.

प्रस्तुत संशोधन निबंधात यवतमाळ जिल्ह्यातील तूर या पिकाचे क्षेत्र आणि उत्पादन यातील बदलाचे अध्ययन केलेले आहे.

बीजसज्जा

तूर, बदल, क्षेत्र, उत्पादन, उत्पादकता

प्रस्तावना

तूर हे द्विदल धान्य आहे. हे भारतीय आहारातील महत्त्वाचे धान्य आहे. स्वयंपाक करताना हा अत्यंत वापरला जाणारा घटक आहे. बहुतेक लोकांना हे खायला आवडते. तूर डाळीचा मुख्य उपयोग म्हणजे वरण बनविण्यासाठी होतो.

तूर उत्पादनामध्ये महाराष्ट्र राज्याची भूमिका महत्त्वाची आहे. भारतातील शाकाहारी आहारातील प्रथिनांचा मुख्य स्रोत असलेल्या तूर डाळीचे उत्पादन हे महाराष्ट्र राज्यात होते. मराठवाड्यातील लातूर आणि हिंगोली जिल्हे आणि विदर्भातील अकोला व यवतमाळ जिल्ह्यात याचे उत्पादन घेतले जाते. राष्ट्रीय उत्पादनाच्या जवळपास २८% उत्पादन हे महाराष्ट्र राज्यात होते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहे.

१ यवतमाळ जिल्ह्यातील तूर पिकाचे क्षेत्र अभ्यासणे

२ यवतमाळ जिल्ह्यातील तूर पिकाचे उत्पादन व उत्पादकता निर्देशांक अभ्यासणे

३ यवतमाळ जिल्ह्यातील तूर लागवड क्षेत्रात आणि उत्पादनात झालेल्या बदलाचे अध्ययन करणे

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत संशोधन निबंधाचे लिखाण हे द्वितीयक स्रोताद्वारे प्राप्त माहितीवर पूर्ण केलेले आहे. आवश्यक असलेली माहिती ही ऋतू व पीक अहवाल, यवतमाळ जिल्हा, सामाजिक-आर्थिक समालोचन संबंधीत संकेतस्थळावरून संकलित केलेली आहे.

तूर पिकाचा उत्पादकता निर्देशक हा मोहम्मद शफी यांनी सांगितलेल्या सूत्रानुसार काढलेला आहे. उत्पादकता निर्देशांक आणि पीक क्षेत्र बदल व उत्पादकता बदल हे पुढील सूत्राद्वारे काढलेले आहे.

सूत्र

$$CP = Y/Y_n \div T/T_n$$

CP – पीक उत्पादकता निर्देशांक

Y – एका तालुक्यातील तूर पिकाचे उत्पादन

Y_n – संपूर्ण जिल्ह्यातील तूर पिकाचे उत्पादन

T – एका तालुक्यातील तूर पिकाचे लागवड क्षेत्र

T_n – संपूर्ण जिल्ह्यातील तूर पिकाचे लागवड क्षेत्र

बदल = सध्याच्या काळातील मूल्य – मागील काळातील मूल्य

सांख्यिकीकरण द्वारे प्राप्त झालेली माहिती ही सारणी मध्ये दर्शविलेली आहे. तसेच पीक क्षेत्र व उत्पादकता ही नकाशामध्ये दर्शविलेली असून बदल हा आलेखाद्वारे दर्शविलेला आहे. प्रस्तुत संशोधन हे २००१-०२ आणि २०२१-२२ याकाळातील माहितीवर आधारित आहे.

अभ्यास क्षेत्र

यवतमाळ जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ १३५८४ चौ.किमी. आहेत जे महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ४.४०% आहे. यवतमाळ जिल्ह्याचा क्षेत्रफळाच्या बाबतीत राज्यात सहावा क्रमांक लागतो. जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १९°२६' ते २०°४२' उत्तर व रेखावृत्तीय विस्तार हा ७७°१८' पूर्व ते ७९°०९' पूर्व रेखावृत्त या दरम्यान आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार यवतमाळ जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या २७७२३४८ असून त्यापैकी १४१९९६५ पुरुष आणि १३५२३८३ महिला आहेत. लिंग गुणोत्तर ९५२ आहे.

तूर पिकाचे क्षेत्र

यवतमाळ जिल्ह्यात तूर पिकाचे क्षेत्र हे गेल्या २० वर्षांत बदलेले आहे. जिल्ह्यातील या पिकाचे क्षेत्र आणि एकूण लागवड क्षेत्राशी असलेले प्रमाण हे सारणी क्रमांक १ मध्ये दर्शविलेले आहे.

तूर पिकाचे क्षेत्र (२००१-२००२)

यवतमाळ जिल्ह्यात २००१-०२ याकाळात एकूण १२७२९२ हेक्टर एवढे क्षेत्र हे लागवडीखाली होते. जिल्ह्यातील एकूण लागवड क्षेत्राशी हे प्रमाण १३.८०% होते.

वर्ष २००१-०२ मध्ये बाभूळगाव (२०.०३%) आणि वणी (२०.०९%) या दोन तालुक्यातील ११ हजार हेक्टर पेक्षा अधिक लागवड क्षेत्र हे तूर पिकाचे होते तर एकूण लागवडीपैकी सुमारे २० ते २१% क्षेत्र हे तूर पिकाचे होते.

दारव्हा (१७.८७%), राळेगाव (१६.८५%) आणि पुसद (१५.३%) या तालुक्यातील दहा हजार हेक्टर पेक्षा अधिक क्षेत्र तूर पिकाचे असून एकूण लागवड क्षेत्रात हे प्रमाण १५ ते १८% दरम्यान होते.

इतर तालुक्यातील क्षेत्र हे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राच्या ७ ते १५% दरम्यान होते. दिग्रस (९.७३%) आणि झरीजामणी (७.३७%) तालुक्यातील ४ हजार पेक्षा कमी क्षेत्र हे तूर पिकाचे असून जिल्ह्यात इतर तालुक्यांच्या तुलनेत हे प्रमाण सर्वात निम्न होते.

तूर पिकाचे क्षेत्र (२०२१-२०२२)

अभ्यास क्षेत्रात २०२१-२२ याकाळात तूर पिकाचे एकूण लागवडीचे क्षेत्र हे १२०१४७ हेक्टर असून मागील २० वर्षांच्या तुलनेत त्यात घट झालेली आहे. तसेच एकूण लागवड क्षेत्रात त्याचे प्रमाण कमी झालेले आहे. याकाळात जिल्ह्यातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रात तूर पिकाचे प्रमाण हे ११.१२% असल्याचे आढळते. ज्या प्रमाणात इतर पीक क्षेत्र वाढले त्यातुलनेत तूर लागवड वाढली नाही. याकाळात प्रामुख्याने कापूस व सोयाबीन या पिकांचा जिल्ह्यात प्रभाव अधिक असलेले आढळतो.

सारणी क्रमांक १

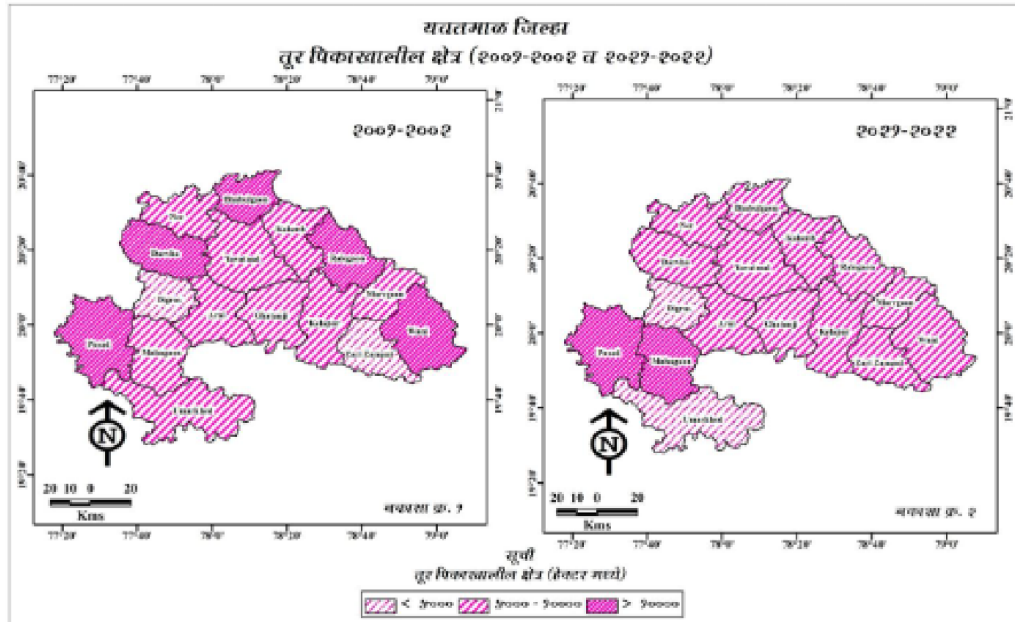
यवतमाळ जिल्हा – तूर पिकाचे क्षेत्र (२००१-२००२ आणि २०२१-२०२२)

तालुके	२००१-२००२		२०२१-२२	
	तूर पीक क्षेत्र (हेक्टर)	एकूण लागवड क्षेत्राशी प्रमाण (%)	तूर पीक क्षेत्र (हेक्टर)	एकूण लागवड क्षेत्राशी प्रमाण (%)
नेर	६५३९	१२.७९	८१०१	१३.५१
बाभूळगाव	११२२९	२०.२३	५८४२	१०.८१
कळंब	५१४७	८.४६	९५००	१४.८४
यवतमाळ	७६३२	१०.०१	८६३०	१२.६६
दारव्हा	१०८६८	१७.८७	८१०६	१०.०६
दिग्रस	३६९२	९.७३	४२९४	९.२५
पुसद	१०००५	१५.३३	११७००	१२.३६
उमरखेड	६७४५	१३.६०	४८१७	५.१६
महागाव	६१४८	१०.०२	१०३००	११.२५

आर्णी	६४९०	१३.१४	८४७३	१३.३१
घाटंजी	९४१०	१३.०८	८०७९	११.८६
केळापूर	८२४१	१४.५०	६४६३	१०.१३
राळेगाव	१०३९४	१६.८५	७६४०	११.७९
मारगेगाव	७३३७	१६.२३	६२५०	१२.३५
झरीझामणी	३६८६	७.३७	५६५२	११.६५
वणी	१३७२९	२०.०९	६३००	९.१६
एकूण जिल्हा	१२७२९२	१३.८०	१२०१४७	११.१२

स्रोत – ऋतू व पीक अहवाल, यवतमाळ जिल्हा आणि जिल्हा कृषी कार्यालय

वर्ष २०२१-२२ या काळात पुसद (१२.३६%) आणि महागाव (११.२५%) या तालुक्यात तूर पिकाचे क्षेत्र हे १० हजार हेक्टर पेक्षा अधिक आहे. दोन्ही तालुक्यातील या पिकाच्या क्षेत्रात वाढ झालेली आहे. तूर लागवड क्षेत्र हे पुसद मध्ये वाढले असले तरी एकूण लागवडीच्या तुलनेत पुसद चे क्षेत्र २००१-०२ पेक्षा कमी झाले आहे तर महागाव मध्ये हे प्रमाण थोडे वाढलेले आहे.

यवतमाळ जिल्ह्यातील इतर तालुक्यात तूरपिकाचे क्षेत्र हे १० हजार हेक्टर पेक्षा कमी आहे. उमरखेड (५.१६%) आणि दिग्रस (९.२५%) या दोन तालुक्यात ५ हजार हेक्टर पेक्षा कमी लागवड क्षेत्र हे तूर पिकाखाली असून जिल्ह्यात हे प्रमाण सर्वात कमी आहे. एकूण लागवडीखालील क्षेत्राच्या प्रमाणात विचार केला तर कळंब तालुक्यात १४.८४% क्षेत्र हे तूर पिकाचे असून जिल्ह्यात हे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

तूर पिकाचे उत्पादन व उत्पादकता (२०२१-२०२२)

यवतमाळ जिल्ह्यात तूर पिकाचे क्षेत्र हे गेल्या २० वर्षात कमी झाले असले तरी त्याच्या उत्पादनात वाढ झालेली आहे. परंतु ही वाढ सर्व तालुक्यात सारखी नसून त्यात तफावत आहे. सारणी क्रमांक २ मध्ये जिल्ह्यातील तूर पिकाचे उत्पादन आणि उत्पादकता निर्देशांक तालुकानिहाय दर्शविलेला आहे.

तूर पिकाचे उत्पादन व उत्पादकता (२००१-२००२)

यवतमाळ जिल्ह्यात वर्ष २००१-०२ मध्ये तूर पिकाचे एकूण उत्पादन हे ६७०१६ मेट्रिक टन झाले होते. यवतमाळ (७२८६ मेट्रिक टन) आणि कळंब (७१४९ मेट्रिक टन) या दोन तालुक्यात हे उत्पादन ७ हजार मेट्रिक टन पेक्षा अधिक होते. तर उत्पादकता निर्देशांकानुसार सर्वाधिक उत्पादकता ही दिग्रस (२.७४) आणि कळंब (२.६४) या दोन तालुक्यात होती.

दिग्रस तालुक्यात यवतमाळ पेक्षा तूर पिकाचे उत्पादन कमी असले तरी एकूण तूर लागवड क्षेत्राच्या तुलनेत दर हेक्टरी उत्पादकता अधिक होती. त्यामुळेच उत्पादकता निर्देशांक हा दिग्रस मध्ये उच्च आढळतो. तर कळंब मध्ये उत्पादन व उत्पादकता दोन्ही अधिक होती.

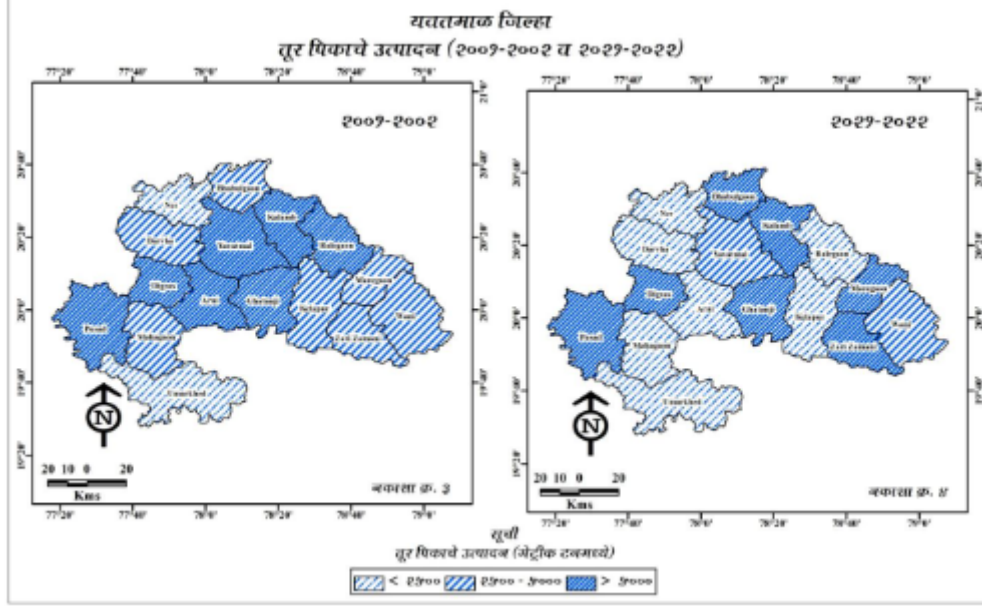
घाटंजी (५५३४ मेट्रिक टन), राळेगाव (५४१३ मेट्रिक टन), दिग्रस (मेट्रिक टन), पुसद (मेट्रिक टन) आणि आर्णी (मेट्रिक टन) या तालुक्यांमध्ये ५ हजार मेट्रिक टन पेक्षा अधिक उत्पादन तूर पिकाचे झाले होते. तर यवतमाळ, आर्णी, झरीजामणी, घाटंजी, महागाव आणि पुसद तालुक्यातील उत्पादकता निर्देशांक हा १ ते २ दरम्यान होता.

सारणी क्रमांक २

यवतमाळ जिल्हा – तूर पिकाचे क्षेत्र (२००१-२००२ आणि २०२१-२०२२)

तालुके	२००१-२००२		२०२१-२२	
	उत्पादन (मेट्रिक टन)	उत्पादकता निर्देशांक	उत्पादन (मेट्रिक टन)	उत्पादकता निर्देशांक
नेर	२३५८	०.६८	२४४३	०.४८
बाभूळगाव	३१५२	०.५३	५७४९	१.५८
कळंब	७१४९	२.६४	८२०१	१.३८
यवतमाळ	७२८६	१.८१	३२०६	०.६०
दारव्हा	४३४५	०.७६	१३०	०.०३
दिग्रस	५३२१	२.७४	५६८५	२.१२
पुसद	५२७९	१.००	१०१४७	१.३९
उमरखेड	३८३	०.११	२०३६	०.६८
महागाव	३३७३	१.०४	२२२६	०.३५
आर्णी	५००६	१.४७	२४२१	०.४६
घाटंजी	५५३४	१.१२	१२९५३	२.५७
केळापूर	३९६४	०.९१	१७५३	०.४३
राळेगाव	५४१३	०.९९	२०२५	०.४२
मारेगाव	२९०६	०.७५	५२७१	१.३५
झरीजामणी	२५०८	१.२९	७२७२	२.०६
वणी	३०३९	०.४२	३४१७	०.८७
एकूण जिल्हा	६७०१६	-	७४९३४	-

स्रोत – ऋतू व पीक अहवाल, यवतमाळ जिल्हा आणि जिल्हा कृषी कार्यालय उत्पादकता निर्देशांक संशोधकाने काढला.

जिल्ह्यातील इतर तालुक्यातील तूर पिकाचे उत्पादन हे ५ हजार मेट्रिक टन पेक्षा कमी झाले होते. तर उत्पादकता निर्देशांक १ पेक्षा कमी होता. उमरखेड तालुक्यात सरावत कमी ३८३ मेट्रिक टन एवढे उत्पादन असून दर हेक्टरी उत्पादकता देखील कमी आहे.

तूर पिकाचे उत्पादन व उत्पादकता (२०११-२०२२)

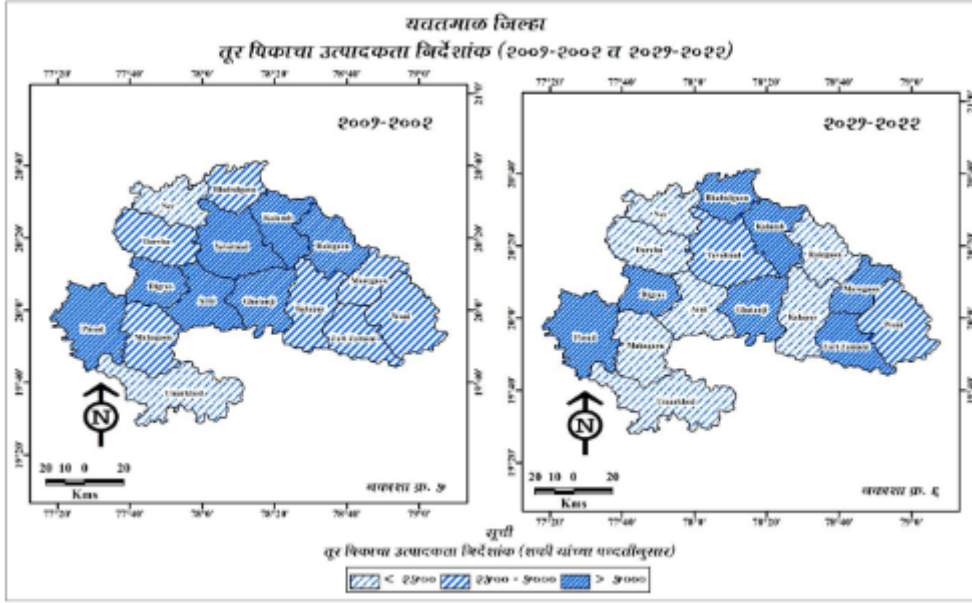
याकाळात तूर पिकाचे जिल्ह्यातील एकूण उत्पादन हे ७४३९४ मेट्रिक टन झाले असून त्यात २००१-०२ च्या तुलनेत थोडी वाढ झालेली आहे.

याकाळात घाटंजी (१२९५३ मेट्रिक टन) आणि पुसद (१०१४७ मेट्रिक टन) या दोन तालुक्यात १० हजार मेट्रिक टन पेक्षा अधिक उत्पादन असून जिल्ह्यात हे उच्च होते. या दोन्ही तालुक्यात गेल्या वीस वर्षात सुमारे दुप्पटीने तूर पिकाचे उत्पादन वाढलेले आढळून येते. तर उत्पादकता निर्देशांक हा घाटंजी (२.५७), दिग्रस (२.१२) आणि झरीजामणी (२.०६) या तीन तालुक्यात २ पेक्षा अधिक होता. पुसद मध्ये उत्पादन अधिक असले तरी एकूण लागवड क्षेत्राच्या तुलनेत उत्पादन हे कमी होते. तर दिग्रस आणि झरीजामणी मध्ये उत्पादन कमी असले तरी लागवडीच्या तुलनेत उत्पादन समाधानकर्क होते. त्यामुळेच दिग्रस आणि झरीजामणी मध्ये उत्पादकता निर्देशांक उच्च तर पुसद मध्ये तो यांच्यापेक्षा कमी आढळतो.

जिल्ह्यात कळंब (८२०१ मेट्रिक टन), झरीजामणी (७२७२ मेट्रिक टन), बाभूळगाव (५७४९ मेट्रिक टन), दिग्रस (५६८५ मेट्रिक टन) आणि मारेगाव (५२७१ मेट्रिक टन) या तालुक्यांमध्ये तूर पिकाचे उत्पादन हे ५ हजार मेट्रिक टन पेक्षा अधिक आहे. तसेच मागील वीस वर्षांपेक्षा त्यात वाढ झालेली आहे.

इतर तालुक्यातील तूर पिकाचे उत्पादन हे ४ हजार हेक्टर पेक्षा कमी असून दारव्हा तालुक्यात केवळ १३० मेट्रिक टन उत्पादन आढळते. तसेच त्यात बरीच घट झालेली निदर्शनास येते.

बाभूळगाव (१.५८), पुसद (१.३९), कळंब (१.३८), आणि मारेगाव (१.३५) या चार तालुक्यात उत्पादकता निर्देशांक हा १ ते २ दरम्यान आहे. तर इतर तालुक्यात हा निर्देशांक १ पेक्षा कमी आहे. दारव्हा मध्ये (०.०३) उत्पादन व उत्पादकता निर्देशांक दोन्ही कमी आहे, म्हणजेच या तालुक्यात तूर पिकाचे क्षेत्र असले तरी त्याचे योग्य नियोजन व देखभाल नसल्याने उत्पादकता कमी झालेली आहे.

तूर पिकाच्या लागवड क्षेत्रातील व उत्पादनातील बदल

जिल्ह्यातील एकूण तूर लागवड क्षेत्र आणि झालेले एकूण उत्पादन याचा विचार केला तर जिल्ह्यात २० वर्षात उत्पादनात धनात्मक बदल तर पीक लागवड क्षेत्रात ऋणात्मक बदल झालेले आहेत. सारणी क्रमांक ३ मध्ये जिल्ह्यातील तूर पीक क्षेत्र आणि त्याचे मेट्रिक टन मधील उत्पादन यातील झालेल्या बदलाचे तालुकानिहाय वितरण दर्शविलेले आहे.

सारणी क्रमांक ३

यवतमाळ जिल्हा – तूर पीक क्षेत्र आणि उत्पादनातील बदल (२००१-०२ ते २०२१-२२)

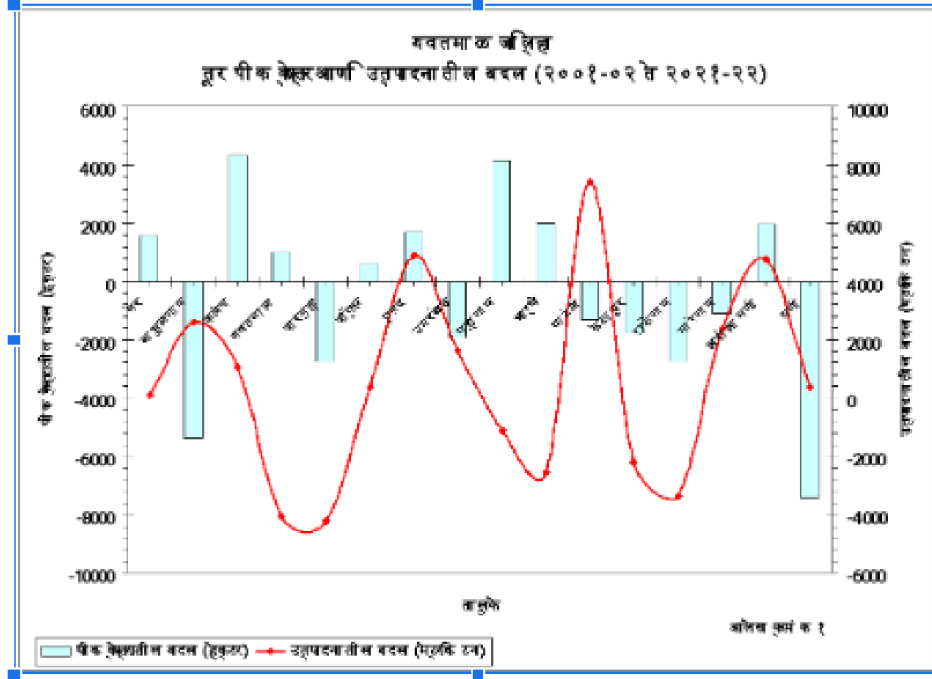
तालुके	पीक क्षेत्रातील बदल (हेक्टर)	उत्पादनातील बदल (मेट्रिक टन)
नेर	१५६२	८५
बाभूळगाव	-५३८७	२५९७
कळंब	४३५३	१०५२
यवतमाळ	९९८	-४०८०
दारव्हा	-२७६२	-४२१५
दिग्रस	६०२	३६४
पुसद	१६९५	४८६८
उमरखेड	-१९२८	१६५३
महागाव	४१५२	-११४७
आर्णी	१९८३	-२५८५
घाटंजी	-१३३१	७४१९
केळापूर	-१७७८	-२२११
राळेगाव	-२७५४	-३३८८
मारेगाव	-१०८७	२३६५
झरीझामणी	१९६६	४७६४
वणी	-७४२९	३७८
एकूण जिल्हा	-७१४५	७९१८

स्रोत – संशोधक

तूर पीक क्षेत्रातील बदल (२००१-०२ ते २०२१-२२)

यवतमाळ जिल्ह्यात मागील वीस वर्षात सुमारे ७१४५ हेक्टर तूर पिअक्चे क्षेत्र कमी झालेले आहे. वणी तालुक्यात हे क्षेत्र सर्वात अधिक प्रमाणात घटलेले असून या तालुक्यातील सुमारे ७४२९ हेक्टर क्षेत्र घटलेले आहे. तसेच बाभूळगाव, दारव्हा, राळेगाव, उमरखेड, केळापूर, घाटंजी, मारेगाव या तालुक्यांमध्ये तूर पिकाचे क्षेत्र कमी झालेले आहे.

इतर तालुक्यात म्हणजेच दिग्रस, यवतमाळ, नेर, पुसद, झरीजामणी, आर्णी, महागाव आणि कळंब या तालुक्यांमध्ये पीक क्षेत्रात धनात्मक बदल झालेला आहे. महागाव (४१५२ हेक्टर) आणि कळंब (४३५३ हेक्टर) या दोन तालुक्यांमध्ये तूर पिकाचे ४ हजार हेक्टर पेक्षा अधिक क्षेत्र वाढलेले आहे. या तालुक्यात तूर पिकांसोबत इतर आंतरपिके देखील घेतली जातात.

तूर पीक उत्पादनातील बदल (२००१-०२ ते २०२१-२२)

यवतमाळ जिल्ह्यात मागील वीस वर्षात तूर पिकाचे सुमारे ७९१८ मेट्रिक टन उत्पादन वाढलेले आहे. परंतु सर्वच तालुक्यात उत्पादनात वाढ झालेली नसून काही तालुक्यात घट देखील झालेली आहे.

जिल्ह्यात दारव्हा, यवतमाळ, राळेगाव, वणी, आर्णी, केळापूर, आणि महागाव या तालुक्यांमध्ये उत्पादन घटलेले आहे. दारव्हा मध्ये सर्वाधिक ४२१५ मेट्रिक टन उत्पादन कमी झालेले आहे. यवतमाळ तर पीक क्षेत्र वाढले असून देखील उत्पादन घटलेले आहे. इतर तालुक्यातील पीक क्षेत्र घटल्याने उत्पादन कमी झाले आहे.

जिल्ह्यातील इतर तालुक्याचे उत्पादन वाढलेले आहे. यामध्ये घाटंजी मध्ये ७४१९ मेट्रिक टन उत्पादन वाढले असून हे जिल्ह्यात सर्वाधिक आहे. घाटंजी मधील पीक क्षेत्र कमी होऊन देखील उत्पादन वाढल्याने दर हेक्टरी उत्पादकता वाढलेली आहे. जिल्ह्यात वणी, उमरखेड, मारेगाव, बाभूळगाव, आणि घाटंजी या तालुक्यात तूर पिअक्चे क्षेत्र कमी झाले असले तरी उत्पादकता वाढलेली आढळते. या पिकासाठी या तालुक्यात बहुतांश ठिकाणी सिंचनाचा उपयोग होतो.

निष्कर्ष आणि उपाययोजना

यवतमाळ जिल्ह्यात तूर पिकाचे क्षेत्र हे २००१-०२ च्या तुलनेत २०२१-२२ मध्ये काही प्रमाणात घटलेले आहे. तर उत्पादन मात्र वाढलेले आहे. परंतु उत्पादनातील वाढ ही सर्विकडे सारखी नसून विशिष्ट भागातच ही वाढ झालेली आहे. तसेच जिल्ह्यातील या पिकाच्या वाढीसाठी आवश्यक असलेल्या घटकांचा म्हणजेच सिंचन, खते व इतर व्यवस्थापनाचा प्रभाव पिकाच्या विकासावर झालेला आहे.

यवतमाळ सारख्या तालुक्यात तूर पिकाचे क्षेत्रव अडून देखील उत्पादन कमी झालेले आहे. तर दारव्हा मध्ये उत्पादन सर्वाधिक कमी झालेले आहे. या भागात तूर पिकाचे योग्य नियोजन होत नसून त्याच्या वाढीकडे विशेष लक्ष दिले जात नाही.

जिल्ह्यात तूर पिकाचे क्षेत्र वाढावे यासाठी पुढील सूचनांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

1. तूर पिकासाठी मध्यम ते भारी, चांगला निचरा होणारी जमीन योग्य आहे. पाणी साचलेल्या जमिनीत तूर चांगली वाढत नाही. त्यामुळे अशा ठिकाणी लागवड करू नये.
2. हे पीक मध्यम ते भारी जमिनीत वाढत असल्याने जमिनीची खोलवर नांगरट करून जमिनीचा मुड घालावा. पिकांचे अवशेष आणि कचरा काढून टाकल्यानंतर कुळव्याची उभी व आडवी फिरवावी जेणेकरून जमीन भुसभुशीत पेरणीसाठी योग्य होईल.
3. तुरीच्या लागवडीसाठी विपुला, फुले राजेश्वरी, ICPL-८७, AKT-८८११, BSMR-८५३, BSMR-७३६, BDN-७११ आणि BDN-७१६ या जातींची निवड करावी.
4. तुरीची पेरणी वेळेवर करावी. पहिल्या पावसानंतर शेत चांगले तयार करावे. कचरा काढून काडी स्वच्छ करा. पेरणी जूनच्या दुसऱ्या पंधरवड्यात करावी. पेरणीला उशीर झाल्याने उत्पादनात घट होते.
5. पेरणीपूर्वी शेवटची नांगरणी करताना १०-१५ गाड्या चांगले कुजलेले शेणखत प्रति हेक्टर घ्यावे. तसेच या पिकास २५ किलो नत्र व ५० किलो स्फुरद पेरणीच्या वेळी घ्यावे.
6. पीक फुलोऱ्यात असताना आणि शेंगा दाणे भरत असताना या संवेदनशील अवस्थेत तीन थर पाणी दिल्यास उत्पादनात वाढ होईल.
7. तूर पीक मुख्यतः आंतरपीक म्हणून घेतले जाते. तूर + बाजरी (१:२), तूर + सूर्यफूल (१:२), तूर + सोयाबीन (१:३), तूर + ज्वारी (१:२ किंवा १:४), तूर + कापूस (१:६/१:८), तूर + भुईमूग, तूर + हरभरा (१:३), तूर + उडीद (१:३) या दोन्ही पिकांचे चांगले उत्पादन मिळते.

तूर पिकाचे दैनंदिन आहारात विशेष महत्व आहे. तसेच तूर डाळीला भाव चांगला आहे. त्यामुळे या पिकाचे उत्पादन वाढल्यास त्याचा आर्थिक फायदा शेतकऱ्यांना आणि पर्यायाने स्थानिक अर्थव्यवस्थेला होतो. वरील उपाययोजनांचा अवलंब केल्यास तूर पिकाची दर हेक्टर उत्पादकता वाढेल आणि जिल्ह्याच्या कृषी विकासास देखील चालना मिळेल.

संदर्भ सूची

1. गायकवाड एस. (२०२२), “तूर पिकामध्ये हे बदल केल्यास नक्कीच होईल उतन्नात वाढ, A to Z नियोजन”, कृषी ज्ञान, पृ क्र. (krushigyan.com)
2. हिंगणे डॉ ए. (२०२३), “तूर घ्या आता तिन्ही हंगामात”, इथे मराठीचिथे नागरी, अथर्व प्रकाशन, कोल्हापूर.
3. सामाजिक-आर्थिक समालोचन यवतमाळ जिल्हा, (२०२१), अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.
4. शेंडगे रुपाली, (२०१७), “तूर उत्पादन वाढीचे तंत्र”, भूसंवर्धन
5. Thakare P and Patil Dr. R.M. (२०१८), “Analysis of Production of Tur crop in Akola District using Regression in WEKA Data mining tool and design a model”, International Journal of Research and Analytical Reviews, VOLUME ६, ISSUE १, JAN. – MARCH २०१९, Pp ३०१-३०४.
6. www.agrowone.com